

วิเคราะห์หลักธรรมในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

Analysis of Dhamma Principles in the Dhammacakkappavattana Sutta

¹แพรelayไม้ กล้าจน, ²พิสิษฐ์ โคตรสุโพธิ์, ³ใจเพชร กล้าจน, ⁴เอมอร แซ่ลิ้ม
และ ⁵นวลนภา ยุคัณฑกรณพงษ์

¹Praelaimai Klajon, ²Phisit Kotsupho, ³Jaiphet Klajon, ⁴Em-orn Saelim
and ⁵Nualnapha Yukuntapornpong

^{1,2}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

^{1,2}Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chiang Mai Campus

^{3,4,5}สถาบันวิชชาราม

^{3,4,5}Vijjaram Institute

¹Corresponding author, e-mail: praelaimai.klajon@gmail.com

Received February 26, 2025; Revised March 23, 2025; Accepted: April 16, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ วิเคราะห์หลักธรรมในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่ง การศึกษานี้เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร โดยศึกษาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ ตำรา และ เอกสารทางพระพุทธศาสนา รวมถึงงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง แล้วนำเสนอผลการศึกษา ด้วยการ พรรณนาเชิงวิเคราะห์ ผลการศึกษาพบว่า หลักธรรมสำคัญ ได้แก่ อริยสัจ 4 (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) และมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) ซึ่งเป็นแก่นธรรมคำสอนที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงเพื่อเป็น การประกาศศาสนาของพระองค์ เป็นพระสูตรแรกในพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง แก่ปัญจวัคคีย์ โดยธัมมจักกัปปวัตตนสูตรไม่เพียงเป็นจุดเริ่มต้น ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังเป็นรากฐานของหลักธรรม ที่เน้นการหลุดพ้นจากทุกข์ ผ่านการปฏิบัติตามทางสายกลาง การ วิเคราะห์ในครั้งนี้ ช่วยให้เข้าใจความลึกซึ้งของหลักธรรม เพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติสู่การบรรลุธรรม ในชีวิตประจำวัน ในปัจจุบันกาล อีกทั้งยังจะนำไปถึงความสิ้นทุกข์ หลุดพ้นจากวิภวสงสารของผู้ปฏิบัติ ธรรมทั้งหลาย เพื่อหวังไปสู่เป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพานต่อไป

คำสำคัญ: หลักธรรม; อริยสัจ; ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

Abstract

This academic article aims to analyze the core teachings in the Dhammacakkappavattana Sutta. The study is documentary research, drawing from the Tripitaka, commentaries, books, textbooks, and Buddhist documents, as well as related academic works. The findings are presented through descriptive analysis. The

study reveals that the key teachings include the Four Noble Truths (Dukkha, Samudaya, Nirodha, Magga) and the Middle Way (Majjhima Patipada), which are the essence of the Buddha's teachings. These were first expounded by the Buddha to the Pancavaggiya monks, marking the inaugural discourse in Buddhism. The Dhammacakkappavattana Sutta not only signifies the commencement of the propagation of Buddhism but also establishes the foundational principles focused on liberation from suffering through the practice of the Middle Way. This analysis aids in comprehending the profundity of these teachings, providing a practical guide for achieving spiritual realization in daily life. It also aspires to lead practitioners towards the cessation of suffering and liberation from the cycle of rebirth, ultimately aiming for the highest goal in Buddhism, which is Nirvana.

Keywords: The core teachings; Noble Truth; Dhammacakkappavattana Sutta

บทนำ

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หรือเขียนอย่างภาษามคธว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (ฟัง) เป็นปฐมเทศนา เทศนาถ้อยคำแรกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ ดวงตาเห็นธรรมปราศจากธุลีปราศจากมลทิน ก็ได้เกิดขึ้นแก่ท่านพระโกณฑัญญะ นับเป็นพระสงฆ์สาวกองค์แรกในพระพุทธศาสนา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 คือ วันอาสาฬหปุรณมีดิถี หรือวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี แคว้นกาสิ เป็นวันที่พระรัตนตรัยครบบริบูรณ์ บังเกิดขึ้นในโลกเป็นครั้งแรก คือ มีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ครบบริบูรณ์ วันนี้ถูกเรียกว่า “วันพระธรรม” หรือ “วันพระธรรมจักร” อันได้แก่ วันที่ล้อแห่งพระธรรมของพระพุทธเจ้า ได้หมุนไปเป็นครั้งแรก และ “วันพระสงฆ์” คือวันที่มีพระสงฆ์เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก และจัดว่าเป็น “วันพระรัตนตรัย” อีกด้วย (สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดแพร่, 2568)

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น เป็นพระสูตรแรก ซึ่งในขณะที่ทรงแสดงปฐมเทศนานั้น มีท่านโกณฑัญญะเพียงรูปเดียวเท่านั้น ที่ได้ดวงตาเห็นธรรม บรรลุเป็นพระโสดาบัน มีศรัทธาอันไม่คลอนแคลนในพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา และพระพุทธองค์ได้ประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา (พระมหาโกมล กมโล และ สำเนียง เลื่อมใส, 2568) โดยมีสาระสำคัญคือ ทางสุดโต่ง 2 ทาง ได้แก่ “กามสุขัลลิกานุโยค” (การหมกหมุ่นในกาม) และ “อัตตกิลมถานุโยค” (การทรมานตนให้ลำบากโดยเปล่าประโยชน์) ซึ่งเป็นไปเพื่อความทุกข์ และได้ใช้หลักมัชฌิมาปฏิปทา เพื่อการดำเนินชีวิตที่เที่ยง และบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน

บทความนี้ต้องการเสนอวิธีการวิเคราะห์ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรในแง่ของการเป็นหลักธรรมแรก และการวิเคราะห์เนื้อหาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดและการนำไปปฏิบัติ ซึ่งสอดคล้องกับวิธีการเข้าใจหลักธรรมนี้ในบริบทสังคมที่แตกต่างกัน ส่วนหนึ่งมาจากมุมมองของพระภิกษุและอีกส่วนหนึ่งมาจากมุมมองของฆราวาสที่อาจทำให้เข้าใจบริบทของหลักธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

เนื้อหาและการตีความธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีเนื้อหาแสดงถึงการปฏิเสธส่วนที่สูงสุดสองอย่าง และเสนอแนวทางดำเนินชีวิตโดยสายกลางอันเป็นแนวทางใหม่ให้มนุษย์ มีเนื้อหาแสดงถึงขั้นตอนและแนวทางในการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงอริยสัจทั้ง 4 คือ อริยมรรคมีองค์ 8 โดยเริ่มจากทำความเข้าใจให้ถูกทางสายกลางก่อน เพื่อดำเนินตามขั้นตอนการปฏิบัติรู้เพื่อละทุกข์ทั้งปวง เพื่อความดับทุกข์ อันได้แก่นิพพาน ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา โดยในพระไตรปิฎกได้มีการกล่าวถึงเนื้อหา ดังนี้

1. หลักธรรมสำคัญ ในพระสูตรจะพบว่ามีหลักธรรมสำคัญ คือ

1.1 ทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) เป็นทางดำเนินสู่ความดับทุกข์คือการรู้แจ้งพระนิพพาน โดยผู้ปฏิบัติจะหยั่งเห็นอริยสัจ 4 ด้วยมรรคญาณและสามารถรู้แจ้งพระนิพพานด้วยผลญาณ เนื่องจากพระนิพพานเป็นจุดหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา และของผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลาย เพื่อหวังความสิ้นทุกข์หลุดพ้นจากวัฏสงสาร ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า การบรรลุความสำเร็จอีกขั้นหนึ่งที่เป็นความดับทุกข์ คือ ดับรูปนามทั้งหมด เมื่อพระอรหันต์ดับขันธสิ้นชีวิตแล้ว ก็จะไม่เวียนว่ายตายเกิดอีก จึงถือว่าการสิ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง (พระกัมพล กมพล (สายอาภรณ์), พระครูสุศีลัมภีรญาณ, โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ และพระมหาสารอง สุธมฺมปุตฺต, 2563) ซึ่งมีมัชฌิมาปฏิปทานั้น คือการปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ 8 ทางประเสริฐที่สุด มีทางนี้ทางเดียวเท่านั้น ไม่มีทางอื่นที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ การปฏิบัติทางนี้ ทำให้เห็นความจริงตามความเป็นจริง เป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เมื่อปฏิบัติล้างกาม ล้างอัตตา จนไปสู่อาการไม่มีกาม คือ อาการว่าง จนเป็นอุเบกขา อัตตาก็ไม่มี ว่างจากอัตตา ไม่มีทั้งกาม และอัตตา เป็นอุเบกขาก็ไม่มีทั้งความสุข ความทุกข์ ก่อให้เกิดญาณ (โสฬสญาณ 16) เกิดความสงบ สงัดจากกิเลส เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ และนิพพาน

1.2 อริยสัจ หมายถึง ความจริงของพระอริยะ, ความจริงอันประเสริฐ หรือ ชื่อธรรมสำคัญหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา มี 4 ข้อ คือ 1. ทุกข์ 2. เหตุให้เกิดทุกข์ 3. ความดับทุกข์ และ 4. ทางแห่งความดับทุกข์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) การเรียนรู้ และปฏิบัติถึง อริยสัจ 4 นั้น จะต้องมุ่งเข้าไปหาเรื่องของทุกข์ หรือเรียนรู้ความไม่ดี” ที่มี “เหตุแห่งความไม่ดี” ก็คือ ต้องเรียนรู้วิจัยวิจารณ์จัดการกับ “ความเป็นอกุศล หรือทุจริต” นั่นเอง แล้วกำจัด “เหตุแห่งความไม่ดี” คือ อกุศล หรือทุจริต ให้หมดสิ้นให้ได้ ชนิดที่ต้องรู้ความเป็นโลกุตระธรรมอย่างสัมมาทิฐิ” (สมณะโพธิรักษ์, 2550) โดยในอริยสัจ 4 มีรายละเอียดดังนี้

1.2.1 ทุกข์อริยสัจ คือ ความเกิด (ชาติ) ความแก่ (ชรา) ความตาย (มรณะ) ความโศกเศร้า (โสภะ) ความคร่ำครวญ (ปริเทวะ) ความทุกข์กาย (ทุกข์) ความทุกข์ใจ (โทมนัส) ความคับแค้นใจ (อุปยาส) การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากอารมณ์เป็นที่รัก การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ ล้วนเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ทุกข์อริยสัจนั้น โดยย่อ คือ อุปาทานชั้น 5 หรือความยึดมั่นในชั้นทั้ง 5 อันได้แก่ รูป คือ อากาณหาภุตรูป 4 คือ ชาติดิน ชาติน้ำ ชาติไฟ และชาติลม ร่วมกับอาการที่อาศัยมหาภุตรูป 4 นั้น มีความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้หมายรู้ (สัญญา) ความปรุงแต่งของจิต (สังขาร) และ ชาติรู้ภายในจิต (วิญญาน) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ความยึดมั่นถือในชั้น 5 ก็คือ ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ (ฉันทราคะ) ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานทั้งหลาย” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4

ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ดังนั้น ทุกขอริยสัง หมายถึง อาการไม่ สุขสมใจ ในอารมณ์ อันเนื่องด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตน

1.2.2 ทุกขสมุทฺทยอริยสัง คือ การเกิดและการตั้งอยู่ของความอยากที่ร่วมด้วยความ กำหนด ยินดี และเพลิดเพลิน ใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ (อายตนะภายใน) รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ (อายตนะภายนอก) การรับรู้ (วิญญาณ) การกระทบ สัมผัส ความรู้สึก (เวทนา) ความกำหนดหมายรู้ (สัญญา) ความจำนง (เจตนา) ความอยากได้ (ตัณหา) ความตรึก (วิตก) และความตรอง (วิचार) ซึ่งเป็นอาการ หรือสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ความพอใจ ความอาลัย ความยินดี หมกหม่นฝังใจ ในอุปาทานชั้น 5 ประการนี้ ชื่อว่า ทุกขสมุทฺทยอริยสัง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ดังนั้น ทุกขสมุทฺทยอริยสัง จึงหมายถึง ความอยากที่ร่วมด้วยความกำหนด ยินดี และเพลิดเพลิน ใน อารมณ์อันเนื่องด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตน

1.2.3 ทุกขนิโรธอริยสัง คือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละ คิน ความพ้น ความไม่ติด กัณฑ์หนี่เมื่อละ หรือดับ ให้ดับ อาการหรือสภาวะที่น่ารัก น่าชื่นใจ (ปิยรูป สาทรูป) ทุกขนิโรธอริยสัง จึงหมายถึง การละ และการกำจัดความอยากที่ร่วมด้วยความกำหนด ยินดี และเพลิดเพลิน ในตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (อายตนะภายใน) รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ (อายตนะภายนอก) การรับรู้ (วิญญาณ) การกระทบสัมผัส ความรู้สึก (เวทนา) ความ กำหนดหมายรู้ (สัญญา) ความจำนง (เจตนา) ความอยากได้ (ตัณหา) ความตรึก (วิตก) และความ ตรอง (วิचार) เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ซึ่งเป็นอาการ หรือสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจในโลก ดังที่พระพุทธเจ้า ตรัสว่า “การกำจัดความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ การละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ในอุปาทานชั้น 5 ประการนี้ ชื่อว่า ทุกขนิโรธอริยสัง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

1.2.4 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คือ อริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ 1) ความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุแห่งทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในข้อปฏิบัติถึง ความดับแห่งทุกข์ 2) ดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ) คือ ความดำริในการออกจากกาม การไม่พยายาม ไม่ เบียดเบียน 3) เจรจาชอบ (สัมมาวาจา) คือ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้า 4) กระทำชอบ (สัมมาภังคะ) คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การถือเอา สิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ การประพฤตินอกในกาม 5) เลี้ยงชีพชอบ(สัมมาอาชีวะ) คือ อริยสาวกใน ธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะ สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ 6) พยายามชอบ (สัมมาวายามะ) คือ ฝึกหัดในธรรมวินัยนี้ (1) สร้างฉันทะ พยายาม มีความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (2) สร้างฉันทะ พยายาม มีความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาป อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (3) สร้าง ฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น (4) สร้างฉันทะ พยายาม มีความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความ ดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว 7) ระลึกชอบ (สัมมาสติ) คือ ฝึกหัดใน ธรรมวินัยนี้ (1) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และ โทมนัสในโลกได้ (2) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ทั้งหลายอยู่ ฯลฯ (3) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ (4) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และ

โทมนัสในโลกได้ 8) ตั้งจิตมั่นชอบ (สัมมาสมาธิ) คือ ฝึกอยู่ในธรรมวินัยนี้ (1) สงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ (2) เพราะวิตกวิจารณ์ สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ (3) เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มี สติ อยู่เป็นสุข” (4) เพราะละสุขและทุกขก็ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกขไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

จะเห็นได้ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขันธ์ โดยย่อก็คือ เจตนาที่เป็นกุศลธรรม หรืออริยสีลขันธ์ (การปฏิบัติศีล) ความรู้ชัดในอริยสังข 4 ด้วยปัญญาอย่างตั้งมั่น (อริยอินทริยสังวร อริยสติสัมปชัญญะ และอริยสันโดษ) เพื่อเพียรละนิวรณ์ 5 คือ กามฉันทะ พยาบาท ความหดหู่และเชื่องซึม (ถีนมิทธะ) ความฟุ้งซ่าน และรำคาญใจ (อุทธัจจกุกกุกจะ) ความลึกลับสงสัย (วิจิกิจจา) ที่กำลังเกิดขึ้น ดังนั้น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข จึงหมายถึง การปฏิบัติศีลด้วยปัญญาอย่างตั้งมั่น เพื่อเพียรละนิวรณ์ ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตน

2. วิธีการปฏิบัติในธัมมจักกัปปวัตนสูตร การตีความธัมมจักกัปปวัตนสูตรมาจากองค์ประกอบสำคัญในการนำวิธีการเข้าใจหลักอริยสังข 4 ที่ถูกวางไว้เป็นทั้งแนวคิดและแนวทางปฏิบัติ ดังนี้

2.1 การตีความทุกขอริยสังข (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) การกำหนดรู้ทุกขอริยสังข ก็คือ การกำหนดรู้ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ทางใจ อันเนื่องด้วยการกระทบสัมผัสกับ ทุกขเวทนาทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกาย ก็ให้อ่านอาการของจิตลงไปว่า เราเกิดทุกขเวทนาทางใจหรือไม่ ซึ่งทุกขเวทนาทางใจนั้นจะมีได้หลากหลายอาการ โดยเป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นของแต่ละบุคคล ชั้นแรก เราต้องรู้ให้ชัดว่า ทุกขอริยสังข คือ ทุกขเวทนาทางใจ หรือ ความรู้สึกทุกข์ทางใจ เป็นคนละอย่างกับทุกขเวทนาทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกาย แต่ทุกขเวทนาทางใจนั้น จะเนื่องด้วยทุกขเวทนาทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกายอยู่ จึงจำเป็นต้องอาศัยทุกขเวทนา ทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกายนั้น เป็นตัวที่จะมากระทบกระแทก กระเทือน หรือกระทบ (ผัสสะ) ให้ทุกขเวทนาทางใจอันเป็นความยึดมั่นถือมั่นในทุกขเวทนาทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกาย ซึ่งนอนเนื่องอยู่ภายในจิต ให้ปรากฏตัวออกมา ชั้นที่สอง เราต้องรู้ให้ชัดว่า ทุกขอริยสังขนี้ ควรกำหนดรู้ คือ ในขณะที่ชีวิตของเรามีการกระทบสัมผัส กับทุกขเวทนาทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกาย ก็ให้เราอ่านอาการของจิตลงไปว่า เราเกิดทุกขเวทนาทางใจหรือไม่ ซึ่งทุกขเวทนาทางใจนั้น จะมีได้หลากหลายอาการ โดยเป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นของแต่ละบุคคล ได้แก่ เครียด กลัว กังวล ระวัง หวั่นไหว ร้อนรน กระวนกระวาย โกรธ เปื่อหน่าย เอือมระอา อิจฉา รังเกียจ เหวง เศร้า ซึม หงุดหงิด หดหู่ เศร้าหมอง ขุ่นข้องหมองใจ เสียใจ ใจร้อน ร้อนใจ ไม่แช่มชื่น น้อยใจ เว่าใจ แหว่งใจ หมั่นไส้ หมั่นเขี้ยว ขบเขี้ยวเคี้ยวฟัน ฝากไว้ก่อนวันหน้าจะมาเอาคืน ดุถูก เหยียดหยาม หม่นหมอง ชัดใจ อึดอัดใจ ชัดเคืองใจ เป็นต้น เมื่อจับได้ว่า ตัวเรามีอาการของทุกขเวทนาทางใจ ดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ก็ให้กำหนดรู้ว่า ในขณะที่นั้น เรากำลังเกิดทุกขอริยสังขอยู่ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เรานั้นยังมีทุกขอริยสังขหรือทุกขเวทนาทางใจ ที่นอนเนื่องอยู่ภายในจิต ชั้นที่สาม เราต้องรู้ให้ชัดว่า ทุกขอริยสังขนี้ เราได้กำหนดรู้

แล้ว คือ เมื่อเรากำหนดรู้ ทุกขอริยสัง หรือทุกขเวทนาทางใจ ในขณะที่ชีวิตของเรา มีการกระทบผัส กับทุกขเวทนาทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกาย โดยทำซ้ำ ๆ มาก ๆ บ่อย ๆ เราก็จะสามารถ แยกทุกขเวทนาทางใจ ออกจากทุกขเวทนาทางเหตุการณ์ภายนอก หรือทางร่างกายได้อย่างแม่นยำ ชัด ชื่น หรือจะเกิดความชำนาญยิ่ง ๆ ขึ้น ไปเป็นลำดับ ก็จะทำให้เราไม่พลาดในการอ่าน และจับอาการ ของทุกขอริยสัง ซึ่งจะนำไปสู่การพิจารณาหาเหตุเกิดของทุกขเวทนาทางใจนั้นเพื่อทำการละเหตุนั้น

2.2 การตีความการละทุกขสมุทยอริยสัง คือ การละความอยาก (ตัณหา) ประกอบด้วย ความ เพลิดเพลิน และความกำหนัด มีปกติให้เพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา” ชั้นแรก เราต้องรู้ให้ชัดว่า คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ซึ่งพระพุทธเจ้าทรง อธิบายขยายไว้ว่า “ตัณหา 3” ได้แก่ (1).กามตัณหา คือความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความกำหนัด นักแห่งจิต ที่เกี่ยวกับกามธาตุ (2).ภวตัณหา คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความกำหนัดนักแห่ง จิต ที่เกี่ยวกับรูปธาตุ และอรุปรธาตุ (3).วิภวตัณหา คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความกำหนัด นักแห่งจิต ที่ร่วมด้วยอุจเฉททิลี” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัย, 2539) ชั้นที่สอง เราต้องรู้ให้ชัดว่า ทุกขสมุทยอริยสังนี้ ควรละเสีย โดยการอาศัย วิภวตัณหา คือ ความอยาก อันประกอบด้วยความเพลิดเพลิน และความกำหนัด ในการออกจาก กามตัณหา และภวตัณหา วิภวตัณหา เพื่อละ เพื่อบรรเทา เพื่อทำให้หมดสิ้นไป ซึ่งกามตัณหา คือ ความอยากอันประกอบด้วย ความเพลิดเพลิน และความกำหนัดในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ที่น่า พอใจ และวัตถุที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่ง และภวตัณหา คือ ความอยาก อันประกอบด้วย ความ เพลิดเพลิน และความกำหนัดในรูปภพ และอรุภพทั้งหลาย ไปเป็นลำดับ ชั้นที่สาม เราต้องรู้ให้ชัด ว่า เมื่อเราอาศัยวิภวตัณหา เพื่อละ เพื่อบรรเทา เพื่อทำให้หมดสิ้นไป ซึ่งกามตัณหา และภวตัณหาได้ แล้ว ก็พึงละวิภวตัณหา เป็นอันจบกิจในตน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความตริกในการ ออกจากกาม (เนกขัมมวิตก) ความตริกในการออกจากพยาบาท (อพยาบาทวิตก) และ ความตริกใน การออกจากการเบียดเบียน (อวิหิงสาวิตก) ย่อมเกิดขึ้นแก่เราผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกาย และใจอยู่อย่างนี้ เรานั้นย่อมทราบชัดอย่างนี้ว่า “เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตกนี้ เกิดขึ้นแก่เราแล้ว” แต่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียด ทั้งตนและผู้อื่น เป็นเหตุทำปัญญาให้เจริญ ไม่เป็นส่วนแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน ถ้าเราจะ พึงตริกตรองถึงเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตกนั้น อยู่ตลอดคืน เราก็จักมองไม่เห็นภัย อันเกิดจากเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตกได้เลย หากเราพึงตริกตรองตลอดทั้งคืนทั้ง วัน เราก็จักมองไม่เห็นภัย อันเกิดจากเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตกนั้นได้เลย แต่เมื่อ เราตริกตรองนานเกินไป ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย เมื่อร่างกายเหน็ดเหนื่อย จิตก็ฟุ้งซ่าน เมื่อจิต ฟุ้งซ่าน จิตก็ห่างจากสมาธิ ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นตั้งจิตไว้ในภายใน ทำให้สงบ ทำให้เกิดสมาธิ ประคองไว้ด้วยดี ชื่อนั้น เพราะเหตุไร เพราะเราปรารถนาไว้ว่า “จิตของเรา อย่าฟุ้งซ่านอีกเลย” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ดังนั้น การรู้ให้ชัดว่า นี้ทุกขสมุทยอริยสัง คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ส่วนทุกขสมุทยอริยสังนี้ ควรละเสีย คือ การอาศัยวิภวตัณหา เพื่อละ เพื่อบรรเทา เพื่อทำให้หมดสิ้นไป ซึ่งกามตัณหา และ ภวตัณหา ได้แล้ว ก็พึงละวิภวตัณหา นั้น ก็เป็นอันจบกิจในตน

3. การตีความการทำให้แจ้งทุกขนิโรธอริยสัง คือ ความดับตัณหาไม่เหลือ ด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายว่า “ศีลอันเป็นกุศล ซึ่งมีความไม่เดือดเนื้อร้อนใจ (มีอวิปปฏิสาร) เป็นผล มีอวิปปฏิสารเป็นอนิสงส์ และอวิปปฏิสารมีความเบิกบานยินดี (ปราโมทย์) เป็นผล มีปราโมทย์เป็นอนิสงส์ ปราโมทย์มีความอ้อมใจ (ปีติ) เป็นผล มีปีติเป็นอนิสงส์ ปีติมีความสงบระงับ (ปัสสัทธิ) เป็นผล มีปัสสัทธิเป็นอนิสงส์ ปัสสัทธิมีสุข ความสำราญทางใจ เป็นผล มีสุขเป็นอนิสงส์ สุขมีความตั้งมั่นแห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน (สมาธิ) เป็นผล มีสมาธิเป็นอนิสงส์ สมาธิมีความรู้แจ้งเห็นความจริงตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัสสนะ) เป็นผล มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอนิสงส์ ยถาภูตญาณทัสสนะมีความละหนาย (นิพพิทา) และความคลายกำหนด (วิราคะ) เป็นผล มีนิพพิทาและวิราคะเป็นอนิสงส์ นิพพิทา และวิราคะ มีความรู้แจ้งเห็นจริงในความหลุดพ้น (วิมุตติญาณทัสสนะ) เป็นผล มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอนิสงส์ อย่างนี้ ศีลที่เป็นกุศลย่อมทำอรรถผลให้บริบูรณ์โดยลำดับอย่างนี้แล” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ย่อมแจ้งได้ด้วยการปฏิบัติศีลที่เป็นกุศล ก็จะเกิดผล คือ ความไม่เดือดเนื้อร้อนใจ เมื่อไม่เดือดเนื้อร้อนใจ ย่อมเกิดความเบิกบานยินดี เมื่อเบิกบานยินดี ย่อมเกิดความอ้อมใจ เมื่ออ้อมใจ ย่อมเกิดความสงบระงับ เมื่อสงบระงับ ย่อมเกิดความสำราญทางใจ เมื่อสำราญทางใจ ย่อมเกิดความตั้งมั่นแห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อจิตไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง เมื่อรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง ย่อมเกิดความละหนาย และคลายความกำหนด (วิราคะ) เมื่อละหนายคลายกำหนด ย่อมเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในความหลุดพ้น โดยลำดับ ชั้นแรก เราต้องรู้ให้ชัดว่า นี้ทุกขนิโรธอริยสัง คือ วิราคะ (ความคลายกำหนด) ชั้นที่สอง เราต้องรู้ให้ชัดว่า ทุกขนิโรธอริยสังนี้ ควรทำให้แจ้ง ด้วยการปฏิบัติศีลที่เป็นกุศล กระทั่งเกิดผล คือ ความไม่เดือดเนื้อร้อนใจ เมื่อไม่เดือดเนื้อร้อนใจ ย่อมเกิดความเบิกบานยินดี เมื่อเบิกบานยินดี ย่อมเกิดความอ้อมใจ เมื่ออ้อมใจ ย่อมเกิดความสงบระงับ เมื่อสงบระงับ ย่อมเกิดความสำราญทางใจ เมื่อสำราญทางใจ ย่อมเกิดความตั้งมั่นแห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อจิตไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง เมื่อรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง ย่อมเกิดความละหนาย และความคลายกำหนด (วิราคะ) เมื่อละหนายคลายกำหนด ย่อมเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในความหลุดพ้น โดยลำดับ ชั้นที่สาม เราต้องรู้ให้ชัดว่า ทุกขนิโรธอริยสังนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว คือ เมื่อปฏิบัติศีลที่เป็นกุศล กระทั่งเกิดผลโดยลำดับ ย่อมรู้แจ้งเห็นจริงในความหลุดพ้น หรือความไม่อาลัยในทุกขอริยสัง หรือทุกขเวทนาทางใจนั้น ที่เกิดขึ้นในตนไปเป็นลำดับ

4. การตีความการเจริญทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คือ อริยมรรคมีองค์ 8 โดยพระพุทธเจ้าทรงจัดความสัมพันธ์ของอริยมรรคมีองค์ 8 เข้าในชั้น 3 ประการ คือ (1) สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ทรงจัดเข้าในศีลชั้น (2) สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ทรงจัดเข้าในสมาธิชั้น (3) สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ทรงจัดเข้าในปัญญาชั้น” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

วิธีการปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ สอดคล้องกับวิธีปฏิบัติตามหลัก ไตรสิกขา คือ ประกอบด้วย อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา โดยสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ สัมพันธ์กับอธิศีลสิกขา ส่วนสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ สัมพันธ์กับอธิจิต

สิกขา สุตท่าย สัมมาทฐิ และสัมมาสังกัปะ สัมพันธ์กับอธิปัญญาสิกขา การรู้ให้ชัดว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ คือ อริยมรรคมีองค์ 8 ส่วนทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์นี้ ควรให้เจริญ คือ การปฏิบัติศีลด้วยปัญญาอย่างตั้งมั่น ตามหลักจรรยา 15 ประการ สุตท่าย ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์นี้ เราได้ให้เจริญแล้ว คือ ปฏิบัติศีลด้วยปัญญาอย่างตั้งมั่น ตามหลักจรรยา 15 ประการแล้วย่อมเกิดวิชา 3 ประการ ซึ่งเป็นญาณปัญญาหยั่งรู้จิตของตนโดยชอบ พระพุทธเจ้าได้ตรัสวิธีการปฏิบัติ การดับทุกข์ด้วยหลักอริยสังข์ 4 โดย (1).การกำหนดรู้ทุกขอริยสังข์ (2).การละทุกขสมุทยอริยสังข์ (3).การทำ ให้แจ้งทุกขนิโรธอริยสังข์ (4) การเจริญทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ โดยมีการปฏิบัติศีล (เจตนาที่เป็นกุศลธรรมหรืออริยศีลชั้น) ด้วยปัญญา (ความรู้ชัดในอริยสังข์ 4) อย่างตั้งมั่น (อริยอินทริยสังข์ อริยสติสัมปชัญญะ และอริย-สันโดษ) เพื่อเพียรละนิเวรทั้ง 5 คือ กามฉันทะ พยาบาท ความหดหู่ และเชื่องซึม (ถีนมิโนชะ) ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ (อุทธัจจกุกุจจะ) ความลึกลับสงสัย (วิจิกิจฉา) ที่กำลังเกิดขึ้น

การเจริญทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ ทำได้โดยการรู้ให้ชัดว่า นี้ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาอริยสังข์ คือ อริยมรรคมีองค์ 8 ส่วน ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์นี้ ควรให้เจริญ คือ การปฏิบัติศีลด้วยปัญญาอย่างตั้งมั่นตามหลักจรรยา 15 ประการ สุตท่าย ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์นี้ เราได้ให้เจริญแล้ว คือปฏิบัติศีลด้วยปัญญาอย่างตั้งมั่น ตามหลักจรรยา 15 ประการแล้ว ย่อมเกิดวิชา 3 ประการ ซึ่งเป็นญาณปัญญาหยั่งรู้จิตของตนโดยชอบ

พระพุทธเจ้าทรงอธิบายถึงการรู้หรืออริยสังข์ 4 ครบ 3 รอบ เป็นอาการ 12 พระพุทธเจ้าตรัสเรียก ความรู้นั้นว่า “ญาณทัสสนะ” คือ ปัญญาที่รู้แจ้งเห็นตามเป็นจริงในอริยสังข์ มีรอบ 3 อาการ 12 พระองค์ทรงตรัสรู้ว่า ความหลุดพ้นของพระองค์ไม่กำเริบ (ไม่มีใครหรืออะไรมาทำให้เสื่อมได้) การเกิดครั้งนี้เป็นการเกิดครั้งสุดท้าย จะไม่มีการเกิดใหม่อีกต่อไป พระพุทธเจ้าก็ตรัสเรียกความรู้นั้นว่า “ญาณทัสสนะ” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุโต), 2557) ดังนี้

สังข์ 4 อริยสังข์ 4	ญาณ 3		
	สังข์ญาณ (ปัญญาหยั่งรู้จริงในอริยสังข์)	กิจญาณ (ปัญญาหยั่งรู้กิจในอริยสังข์)	กตญาณ (ปัญญาหยั่งรู้การทำได้แล้วในอริยสังข์)
ทุกขอริยสังข์	รู้ว่าทุกข์ คือดังนี้ รู้ว่าปัญหาคืออะไร ตัวปัญหาอยู่ที่ไหน	รู้ว่าทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้ รู้ว่า ปัญหานี้ต้องเข้าใจสภาพและขอบเขต	รู้ว่าทุกข์นี้ กำหนดรู้แล้ว รู้ว่า ได้เข้าใจสภาพและขอบเขตของปัญหาแล้ว
สมุทัยอริยสังข์	รู้ว่าสมุทัย คือ ดังนี้ (รู้ว่าต้นเหตุเป็นเหตุแห่งทุกข์) รู้ว่า สาเหตุของปัญหาคืออะไร	รู้ว่า สมุทัย ควรละเสีย (รู้ว่าต้นเหตุควรละเสีย) รู้ว่าจะต้องแก้ไขที่สาเหตุนั้น	รู้ว่า สมุทัยนี้ ได้ละแล้ว (รู้ว่าละต้นเหตุได้แล้ว) รู้ว่าสาเหตุนั้นได้แก้ไขหรือกำจัดแล้ว
นิโรธอริยสังข์	รู้ว่านิโรธ คือดังนี้ (รู้ว่านิพพานเป็นภาวะดับทุกข์) รู้ว่า ภาระหมดปัญหาที่ต้องการคืออะไร	รู้ว่านิโรธ ควรทำให้แจ้ง (รู้ว่านิพพานควรบรรลุ) รู้ว่าภาวะนั้นเป็นจุดหมายที่ต้องไปให้ถึง	รู้ว่านิโรธนี้ ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว (รู้ว่าได้บรรลุนิพพานแล้ว) รู้ว่าได้บรรลุจุดหมายนั้นแล้ว
มรรค	รู้ว่ามรรค คือดังนี้ (รู้ว่ามรรคองค์ 8 เป็นทางดับทุกข์) รู้ว่า วิธีแก้ปัญหาคืออย่างไร	รู้ว่ามรรคควรเจริญ (รู้ว่ามรรคมีองค์ 8 ควรปฏิบัติ) รู้ว่าวิธีแก้ นั้น ต้องลงมือ ปฏิบัติ ดำเนินการ	รู้ว่ามรรคได้เจริญแล้ว (รู้ว่าได้ปฏิบัติตามมรรคแล้ว) รู้ว่าได้ปฏิบัติตามวิธีการนั้นเรียบร้อยแล้ว

ข้อพิจารณานี้จะพบว่า การตีความอริยสัจบนฐานของญาณทัสสนะนั้นเป็นองค์ความรู้ที่ผ่านการปฏิบัติตามแนวทางมรรคเป็นหลัก แม้จะแยกกันในแง่ของกระบวนการทางการอธิบาย แต่วิธีปฏิบัติตามมรรคนั้นเป็นกลไกต่อการเข้าใจอริยสัจทุกข้อตั้งแต่ทุกข์เป็นต้นมา นั่นจึงทำให้เกิดสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ แล้วจึงนำไปสู่การปฏิบัติและใคร่ครวญต่อการปฏิบัติที่ว่าถูกต้องหรือไม่ หรืออาจกล่าวได้ว่า มรรคคือเครื่องมือตีความอริยสัจ 4 ก็ได้

วิเคราะห์คุณค่าการตีความหลักธรรมในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

การพิจารณาคูณค่าอันเกิดจากการตีความธัมมจักกัปปวัตตนสูตรมาจากการตรวจสอบด้วยข้อมูลและการปฏิบัติ ดังนี้

1. คุณค่าทางด้านองค์ความรู้จริง เป็นคุณค่าที่มาจากการเข้าใจความจริงตามสภาวะ พระพุทธเจ้าจะมีการพูดเรื่อง ทางสายกลางที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” มีจุดหมายที่แน่นอน คือ ความดับทุกข์ หรือภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระ ไร้ปัญหา มรรค คือ ระบบความคิด หรือการกระทำ หรือการดำเนินชีวิตที่ตรงจุดพอดี ทำให้ได้ผลสำเร็จตามเป้าหมาย คือ ความดับทุกข์ นำไปสู่ทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546) ทางสายกลางในเชิงโลกุตระ ยกตัวอย่าง เช่น ทางด้านจิตใจ เมื่อถูกอารมณ์มากระทบ หากเราห่อนในการตามใจตัวเอง ในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส เราก็คือเป็นทุกข์ ถ้าหากเราตั้งเกินไป ก็เป็นการปฏิบัติแบบสุดโต่ง สัมผัส แต่ต้อง ก็ไม่เอาเลย ผลก็คือ อยู่ร่วมกับคนบนโลกไม่ได้ (เช่น) ทรมานตนเอง พอจะกินก็กลัวเป็นกาม ก็จะทำให้กินไม่อิ่ม จนขาดอาหาร หากสุดโต่งทั้งการกิน ทั้งเรื่องเสื้อผ้า ข้าวของเครื่องใช้ จนไม่พอดี ซึ่งก็จะทำให้ทรมานตน และนำไปสู่การเบียดเบียนผู้อื่นและสังคมต่อไป เพราะความสุดโต่งของตนเอง ซึ่งก็ควรจรรูปประมาณในการบริโภค และใช้เท่าที่จำเป็น โดยไม่กระทบต่อชีวิตของตนเองและกิจกรรมการงานของส่วนรวม

พระพุทธเจ้า ให้ความจริงว่า พอเราไปชอบ เราก็จะไปแสวงหา เพื่อมาสนองตัณหา (ความอยาก) ก็เกิดการเบียดเบียน สะสม เห็นแก่ตัว แข็งแรง ชิงดี ชิงเด่น จนกระทั่งเกิดสงคราม โทษจากกามมากเกินไป ควรจะไม่ตามใจตัวเอง เราจะลด ละ เลิกได้แคไหน เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” ทำตามกำลังจิต กำลังปัญญาของเราแคไหน ก็จะทำให้เราประเมินถูก เรียกว่า เป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ซึ่งวิธีปฏิบัติ ก็คือ ให้หาจุดพอดี 8 ข้อ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด 2 อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ (1) การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกาม (กามสุขัลลิกานุโยค) ทั้งหลาย เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (2) การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน (อัตตกิลมถานุโยค) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด 2 อย่างนั้น” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ความจริงตามอริยสัจ รู้ชัดในการปฏิบัติ คือ (1).รู้ในสภาวะของทุกข์ (2).รู้ในสภาวะของเหตุ (สมุทัย) ของการเกิดทุกข์ (3).รู้สภาวะที่กิเลสดับ (นิโรธ) (4).รู้มรรควิธีในการดับกิเลส (พันทุกข์) พระพุทธเจ้าแสดงความเป็นเหตุเป็นผลในสองด้าน คือ (1) ด้านที่เกิดทุกข์ (ตัณหา) (2).ด้านที่ดับทุกข์ (ดับตัณหา) รู้ชัดธรรมที่เป็นไปในภูมิ เว้นตัณหาตามสภาพที่เป็นจริง รู้ชัดตัณหาที่มีอยู่ก่อน ที่ทุกข์ให้

เกิดให้ปรากฏขึ้นตามสภาพที่เป็นจริง รู้ชัดความดับ คือหยุดทุกข์ และทุกข์สมุทัยทั้งสอง ตามสภาพที่เป็นจริง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา รู้ชัดอริยมรรคที่เป็นเหตุ กำหนดรู้ทุกข์เป็นเหตุ ละสมุทัยเป็นเหตุ ทำให้แจ้งนิโรธตามสภาพที่เป็นจริง ดังเนื้อความในพระไตรปิฎก ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์อริยสังข์ คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ หรือแม้กระทั่งความตายก็เป็นทุกข์ ความประสพกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 ก็เป็นทุกข์” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 13-17 หน้า 20-25, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

แต่การจะเข้าใจว่าอะไรเป็นทุกข์ได้นั้นจำเป็นต้องเข้าใจว่าทุกข์ที่แท้กับการเข้าใจความทุกข์ไม่ได้นั้นมาจากความผิดเพี้ยนอันมาจากการเข้าใจที่ผิด ดังนี้

1. ในสภาพไม่เที่ยงว่าเที่ยง สุขที่ได้สมใจอยาก มันสุขแป๊บเดียวมันก็หมดไป มันไม่เที่ยงก็เห็นว่าเที่ยง สุขที่ได้สมใจอยาก ขอให้ได้เสพเป็นสุขตลอดกาล ตายเป็นตาย แต่พอได้มาจริง ๆ มันไม่ได้สุขตลอดกาลนาน สุขแป๊บเดียวก็หมดไป แต่กิเลสมันออกอาการหลอกเรา ถ้าได้สุขสมใจอยาก มันจะต้องเที่ยง ยอดเยี่ยม ยิ่งใหญ่ แต่พอเอาเข้าจริงไม่ได้เป็นเช่นนั้น ไม่ได้เที่ยง ไม่ได้ยอดเยี่ยมยิ่งใหญ่อะไรเลย ได้อะไรก็สุขแป๊บเดียวเดียวก็หมดไป

2. ในสภาพเป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ก็หลงว่าเป็นสุข สภาพที่มันทุกข์แท้ ๆ เลย แต่มันบอกว่าสุข สภาพที่เป็นทุกข์มันก็หลงว่าเป็นสุข ทุกข์แท้ ๆ เลย สุขสมใจอยาก มันไม่ใช่สุข มันเป็นทุกข์ ตั้งแต่อยากก็เป็นทุกข์แล้ว กลัวจะไม่ได้มา ได้มาก็กลัวจะหมดไป

3. ในสภาพไม่ใช่อัตตา ว่าเป็นอัตตา ก็หลงไม่ใช่ตัวตน ว่ามีตัวตน มันไม่ใช่ตัวตนเลย สุข ที่สมใจอยาก เขาหลงนะ เขาคิดว่าเป็นสุขที่ได้สมใจอยาก เขานึกว่าตัวเขาเป็นสุข พอไม่ได้สมใจอยาก เขาก็คิดว่าเขาทุกข์ แท้ที่จริงมันไม่มีตัวตนเลย

4. ในสภาพไม่งาม ว่างาม หลงว่าน่าได้นำเป็นน่านี่ สุขสมใจอยาก มีแต่ทุกข์ สุขไม่มี ไม่น่าได้ ไม่น่าเป็น ไม่น่ามี แต่คนก็หลงว่าน่าได้ นำเป็น น่านี่ แล้วเป็นทุกข์ มันไม่รู้ ความไม่รู้มีจริง เรียกว่าอวิชชา ความไม่รู้ ไม่รู้จริง ๆ หลงจริง ๆ ไม่ได้แกล้งหลง ไม่ได้แกล้งทุกข์ หลงจริง ๆ ทุกข์จริง ๆ ใจจริง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 31 ข้อ 525 หน้า 286, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

การเข้าใจว่าอะไรเป็นทุกข์ได้นั้น จึงไม่ใช่สิ่งที่กำหนดได้ง่าย หากกำหนดเอาตามความจริงแล้ว ความอยากนั้นถือเป็นทุกข์ แต่ความอยากที่เป็นกุศลก็มี เช่น ฉันทะ การพิจารณาว่าอะไรเป็นความอยากที่ทำให้ทุกข์จึงเป็นการพิจารณาให้ตรงตามสภาวะ

ความจริงแบบสภาวะ พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า การรู้เห็นอริยสังข์ เหล่านี้ตามความจริงครบ 3 รอบ และครบอาการ 12 จึงได้ปฏิญาณว่า พระองค์ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ สำเร็จเป็นพระสัมมาพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ไม่เคยรู้มาก่อนเลยว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ (รู้ให้ตลอด) ทุกข์สมุทัย เป็นสิ่งที่ต้องละ ทุกขนิโรธเป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสิ่งที่ควรต้องทำให้เกิดมี (เจริญ) เมื่อพระองค์ทรงตรัสรู้แล้ว ทรงเรียกการเกิดของพระองค์ว่า เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา และเกิดอาโลกะ ในธรรมที่ไม่เคยได้ฟัง (ศึกษา) มาก่อน และต่อจากนี้ พระองค์ก็ทรงเกิดญาณที่สสนะว่า ทรงทำกิจที่ต้องทำในอริยสังข์เสร็จสิ้นแล้ว ความหลุดพ้น (จากกิเลส) ที่เกิดจากการได้รู้มันไม่มีใคร หรืออะไรมาทำให้เสียได้ การเกิดในครั้งนี้เป็น การเกิดครั้ง

สุดท้าย จะไม่มีการเกิดใหม่ (กิเลส) อีก (บรรจบ บรรณรุจิ, 2549) การปฏิบัติ ตามหลักคำสอนของ พระพุทธเจ้านั้น เป็นการเข้าถึงความจริงสูงสุดได้นั้น เราจะต้องปฏิบัติให้สมบูรณ์ทั้งสามส่วน คือ ปรีชาปฏิบัติ ปฏิเวธ ดังคำตรัสของพระพุทธเจ้าว่า “ธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนนี้ คือ ทุกขอริยสังข.ซึ่งธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนนี้คือ ทุกขสมุทยอริยสังข.ธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคย สดับมาก่อนคือ ทุกขนิโรธอริยสังข.ธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า นี้คือ ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาอริยสังข (มรรค)” ซึ่งเป็นองค์ความรู้ (ปรีชา) ที่พระพุทธเจ้าได้เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เป็นธรรม ที่ไม่เคยฟังหรือศึกษามาก่อน และมีการลงมือ (ปฏิบัติ) ตามกรอบองค์ความรู้ที่ได้มานั้น ก็ ทำให้เกิดญาณปัญญาที่ว่า “ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เรา ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติ สุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก” เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงตรัสเวทยากรณนี้ 1 อยู่ธรรมจักขุ 2 อัน ปราศจากอริย ปราศจากมลทิน ได้เกิดแก่ท่านพระโกลนทัตถุญะว่า “สิ่งใด หรือสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้น เป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 31 ข้อ 525 หน้า 286, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

การเข้าใจบริบทของอริยสังขตามการตีความตามมรรคจึงเป็นเครื่องป้องกันความเข้าใจผิดหรือ เห็นผิดที่มองว่าสิ่งที่ เป็นกุศลกลายเป็นอกุศล หรือสิ่งที่ เป็นอกุศลเป็นกุศล อันเป็นการเข้าใจผิดที่ขัด ต่อความเป็นจริงและเป็นเบื้องต้นในการปฏิบัติที่ถูกต้อง

2. คุณค่าในการใช้ชีวิต เป็นคุณค่าที่เกิดจากการเข้าใจหลักการนี้และนำไปใช้ใน 2 ฐานะคือ

2.1 ฐานะในความเป็นปัจเจกบุคคล เป็นการเข้าใจสิ่งที่ได้รับจากการปฏิบัติของแต่ละบุคคล ที่เกิดผลแก่ผู้นั้น ดังนี้

ก. สุขภาพกายแข็งแรง สุขภาพใจเบิกบาน จากการเข้าใจชัดว่า การแก้ปัญหาโรคร้ายไข้เจ็บ และความทุกข์ความเดือดร้อนทั้งปวง ไม่มีวันประสบความสำเร็จ ถ้าไม่จำกัดกิเลสออกจากชีวิต ด้วยการปฏิบัติอริยสังข 4 เนื่องจาก ความเจ็บป่วยมีเกิดจากทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจ อาการทางใจนั้น เกิดจากการมีตัณหาภายในจิต จะมีอาการคือ จิตจะมีความกลัว กังวล ระวัง หวั่นไหว ตั้งแต่ระดับ หยาบจนถึงละเอียด เมื่อเรารู้เหตุแห่งทุกข์อริยสังข หรือทุกข์ทางใจ เราก็ดับทุกข์ที่เกิดขึ้นภายในจิต ด้วยการปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ 8

ข. ทำให้เข้าใจความจริงตามความเป็นจริง เข้าใจความจริงของโลก เมื่อเข้าใจตนเองและ เข้าใจผู้อื่น ก็จะทำให้เกิดความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา (พรหมวิหาร 4) ต่อทั้งตนเองและผู้อื่น ไม่ไป ปีบบังคับ กดดัน เอาตามที่ตัวเองหมายให้ได้ตั้งใจ จะทำกุศลตามเหตุปัจจัย ที่สามารถทำได้ จะ สามารถยินดีได้กับทุกเรื่อง ทุกสถานการณ์ ไม่ว่าจะ เป็นเรื่องดี หรือเรื่องร้าย ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ผู้มีปัญญามาก แม้ประสบทุกข์ก็หาสุขพบ” ทำให้เป็นผู้ที่ไม่เดือดเนื้อร้อนใจ และมีความเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่แก่คนอื่น ทำให้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าตนเอง

ค. ทำให้ ลด ละ ความทุกข์ใจ ได้ตามลำดับ จนทำให้หลุดพ้นจากทุกข์ สามารถดับทุกข์ได้ ด้วยตนเอง ด้วยปัญญาที่เห็นโทษภัยของกิเลส เห็นความไม่เที่ยง เห็นโทษของการไปเสพกิเลส เห็น ประโยชน์ของการล้างกิเลส เห็นความหลงยึด หลงเสพ หลงอยากได้ อยากมี อยากเป็น ว่าเป็นทุกข์ ทำให้ใจไม่สงบ เป็นทุกข์ หากไม่ได้มาเสพ ตามกิเลส หรือหากได้แล้ว ก็สุขชั่วคราว แล้วก็ต้องหามา สนองกิเลสตัณหา อุปทานไม่รู้จักจบสิ้น สัมสมเป็นวิบากร้ายในชีวิต เข้าใจชัดในเรื่องกรรมอย่างแจ่ม แจ้ง

ง. เข้าถึงความผาสุกอันยั่งยืน มีปัญญาว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่บนโลก ไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิต สิ่งไม่มีชีวิต ดิน น้ำ ลม ไฟ กิจกรรมการงาน ความดี ความชั่ว ความเหมาะสม ความไม่เหมาะสม ความเจ็บป่วย ความไม่เจ็บป่วย ปัญหาต่าง ๆ ทั้งหมดในโลก ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ในใจเรา แต่เป็นเพียง วัตถุ สสาร พลังงานที่เป็นกลาง ๆ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป มีเพียงผู้ฝึกฝนจิตวิญญาณที่ผาสุกอย่าง ยั่งยืนแท้จริงเท่านั้น ที่จะเลือกเกิดก็ได้ เลือกดับก็ได้ ในขณะที่เรายังดำรงชีวิตอยู่ เราควรทำใจผาสุก กับการไม่ทำอกุศล เพราะอกุศลเป็นโทษ ทำให้เดือดร้อน แต่ก็ไม่ควรโกรธเกลียดชิงชังในอกุศล เพราะทำให้ใจเป็นทุกข์ ควรทำใจให้ยินดีผาสุก กับการทำกุศล เพราะกุศลเป็นประโยชน์ที่ควรอาศัย แต่ก็ไม่ควรรัก หรือชอบอย่างยึดมั่นถือมั่นในกุศล เพราะทำให้ใจเป็นทุกข์เช่นเดียวกัน

จ. ใช้ชีวิตได้อย่างเป็นประโยชน์ ชัดเจนว่าสิ่งใดเป็นกุศล สิ่งใดเป็นอกุศล จึงได้มีการขัดเกลา พฤติกรรมของตนเอง ทั้งกาย วาจา ใจ ให้บริสุทธิ์ สะอาด จากกิเลสชั้นเป็นลำดับ ๆ

ข. มีความมั่นคงของจิตใจ และความมั่นคงของชีวิต ลดความอันตรายที่จะเกิดกับตน อันเนื่องมาจากกิเลส เพราะกิเลสเป็นตัวก่อทุกข์โทษภัยของชีวิต

2.2 ฐานะในความเป็นส่วนหนึ่งของสังคม เป็นการเข้าใจถึงผลที่มาจากการปฏิบัติในการอยู่ร่วมกับคนอื่น ในแง่ดังนี้

ก. ลดความเห็นแก่ตัวของผู้นั้นในสังคม แก้ปัญหาที่ต้นเหตุ คือเหตุแห่งทุกข์ คือ กิเลส

ข. เกิดความสามัคคี เอื้อเฟื้อ แบ่งปัน

ค. เกิดความสงบสุข ไม่แก่งแย่ง ชิงดี ชิงเด่น ไม่เบียดเบียนกันและกัน เพราะเข้าใจชัดในโทษของการมีกิเลสความชอบ ความชัง

ง. เกิดความละอาย และเกรงกลัวต่อบาป อย่างแรงกล้า

จ. ลดปัญหาสังคม โดยการประยุกต์ใช้อริยสัจ 4 ในการแก้ปัญหาชีวิต ด้วยวิธีการรู้เท่าทัน ปัญหา ได้แก่ ทุกข์ คือ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ สมุทัย ที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ ตัณหา 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา มรรค 8 ประการ เป็นหนทางดับทุกข์ และนิโรธ คือ การดับทุกข์ ได้แก่ การดับทุกข์ หรือกิเลสตัณหา ให้สิ้นไป เป็นการวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหา และแก้ไขปัญหา ให้ถูกต้อง โดยวิธีที่ถูกต้อง

ข. จะมีความสุขจากการให้มากกว่าการเอา มีความสุขอันเกิดจากการไม่มีหนี้ สุขจากการทำงานที่ไม่มีโทษ สุขจากกินน้อยใช้น้อย ยินดีในการใช้ชีวิตแบบพอเพียง

บทสรุป

การวิเคราะห์หลักธรรมในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ทำให้เกิดการเข้าใจที่ลึกซึ้งว่า เหตุใดพระพุทธองค์จึงได้นำพระสูตรนี้มาใช้ในการเผยแผ่ศาสนาของพระองค์เป็นครั้งแรก เพราะปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน เกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา) ในความอยาก ความยึดมั่นถือมั่น ทำให้เกิดวิปลาส 4 ที่ทำให้ไม่เห็นทุกข์ จึงดิ้นรนแสวงหาความสุขที่ไม่มีจริง เพื่อมาตอบสนองความอยาก (ตัณหา) ของตนเอง โดยอุปทานที่เรายึดมั่นไว้ เมื่อไม่ได้ในสิ่งที่ยึด ก็ทุกข์ การเห็นทุกข์ในอริยสัจ จึงต้องมีมิตระตี สหายดี สังคม สิ่งแวดล้อมดี มีสัตบุรุษคอยบอกสอน โดยเริ่มต้นจากการพากเพียรปฏิบัติศีล 5 เป็นอย่างน้อย เพื่อเป็นกรอบในการดำเนินชีวิต จึงจะนำไปสู่การหาทางออกจากทุกข์ไปเป็นลำดับ ๆ ด้วยการปฏิบัติธรรมแบบทางสายกลาง ตามฐานของตนเอง ซึ่งหากปฏิบัติมรรค 8 ได้ถูกต้อง

ถูกต้อง ก็จะก่อเกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคมได้ จนในที่สุดก็จะดับทุกข์ได้สิ้นเกลี้ยง จนนำไปสู่พระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตได้

เอกสารอ้างอิง

- บรรจบ บรรณรุจิ. (2545). ชื่อเรียกปัญญาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร. *วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. ปีที่ 9 ฉบับที่ 2: 46-81.
- พระกัมพล กมพล (สายอาภรณ์). พระครูสุธีคัมภีรญาณ. โสวิทย์ บำรุงภักดี และ พระมหาสำรอง สลัญญโต. (2563). การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าและความสำคัญของมัชฌิมาปฏิปทาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร. *Journal of Modern Learning Development*. ปีที่ 5 ฉบับที่ 5: 248-259.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2546). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*. พิมพ์ครั้งที่ 10 กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2557). *พุทธธรรมฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ 39. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาโกมล กมโล และสำเนียง เลื่อมใส. (2561). อนัตตา: ภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้พัฒนาจิต เพื่อให้รู้แจ้งรูปนาม. *วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*. ปีที่ 4 ฉบับที่ 1: 19-31. สืบค้นข้อมูลเมื่อ 16 มีนาคม 2568 <https://so05.tci-thaijo.org/index.php/Palিয়েuksabuddhaghosa/article/view/240788>
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- สมณะโพธิรักษ์. (2550). *ทุจจริตของคนดี*. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ฟ้าอภัย จำกัด.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดแพร่. (2568). *วันอาสาฬหบูชา*. สืบค้นข้อมูลเมื่อ 15 มีนาคม 2568 จาก: <https://pre.onab.go.th/th/content/category/detail/id/73/iid/9934>